

2. Бағыныңқы компонент баяндаушы жатыс жалғаулы келер шақтық есімшеден болады да, бағыныңқылы компонент басыңқымен мезгілдік қатынаста тұрады. Мысалы: *Ешкіні тәңір атарда, қойшының таяғына душар болады.*

Қорыта келгенде, Т.Р.Қордабаев қазақ тіл білімінің дамуында өзіндік орны бар, осы ғылымға айрықша көп еңбек сіңірген ғалым екеніне көзіміз жеткенін айтуға тиіспіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тілтанудағы тұлға: Профессор Т.Р.Қордабаевтың 90 жылдығына арнал. ғыл.-практ. конф. материалдары. — Қарағанды, 2005. — 335 б.
- 2 Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы. — Алматы: ҚазССР Ғылым академиясы, 1967. — 83-б.
- 3 Құрышжанов Ә. Төлеубай Рахымжанович Кордабаев (70-летию) // Советская тюркология. — 1985. — № 6. — С. 25–36.
- 4 Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі: Оқу құралы. — 2-бас. — Алматы: Санат, 1995. — 10-б.

С.А.Кенжеғалиев, С.Б.Иманбаева

Вклад Т.Р.Кордабаева в языкознание

В статье рассматриваются лингвистическое наследие Т.Р.Кордабаева и вклад, внесенный им в общее языкознание, а также то, что он впервые систематизировал историю казахского языкознания и определил уровень исследования каждой отрасли. Авторами отмечается особая роль Т.Р.Кордабаева в формировании и развитии казахского языкознания, сделан системный анализ актуальных проблем, приведенных в труде ученого «Общее языкознание».

The article considers the contribution and linguistic heritage of T.R.Kordabayev which in its turn is mentioned in the general linguistics; it is about his first systematized work on the history of Kazakh linguistics where he determined the research level in each field; he also invested his efforts to the formation and the development Kazakh linguistics.

ӘОЖ 81

С.А.Кенжеғалиев¹, Қ.Қ.Нұржанова²

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;

²КГТИ–Лингва Орталық Қазақстан университеті, Қарағанды

Қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдары

Мақалада қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдарындағы ерекшеліктері мен ұқсастықтары, сабақтас құрмалас сөйлемнің басқа түрлерін салыстыра отырып зерттелуі қарастырылды. Қосымша, қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас зерттелу тарихы мен жалпы сипаты көрсетілген. Осы синтаксистік құбылыстың зерттелу тарихына көз жүгірте отырып, олардың қолданылу аясы ерекшеліктерінің қазіргі таңда да біржакты зерттелмегені айқындалып отыр.

Кілтті сөздер: құрмалас сөйлем, шартты рай, компонент, грамматикалық мағына, ақпарат, интонация, субъект-предикат, көсемше тұлғалы, мысал, жатыс септігі.

Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемге жай сөйлемдері мағыналық жағынан бір-біріне қайшы келетін сабақтас құрмалас сөйлемдер жатады [1]. Мұндай сөйлемдердің синтаксистік компоненттері арасындағы мағыналық байланыс бағыныңқылардың басқа түрлеріндегідей бірін-бірі толықтап, бірін-бірі сипаттап тұрмайды, керісінше, бір-біріне қарама-қарсы айтылады. Біріншіден, біз қар-

сылықты бағыныңқылы сабақтастарды жасаудағы шартты райлы етістіктерге тоқталамыз. Бұл жолдың өзі екіге бөлінеді.

1. Бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы етістіктің шартты рай тұлғасында (-ca, -ce) тұрады:
2. Шартты райлы етістікке да (de, ta, te) дәнекерлігі қосылады.

Енді осының бірінші жолына сөйлемдер келтіре отырып талдаймыз. Мысалы: *Бірі табылса, бірі жоқ* (С.Жүнісов). *Ілгері аттайын десең, алдыңғы жағың тар қойнауға кептеліп қалған* (Ә.Кекілбаев). *Айғайлайын десе, үні шықпайды* (С.Жүнісов). *Түн қараңғысында жасырынып келіп қорқытпақшы болып қылжақбастау жігіт қасына таянса, қойшы түк сезбейді* (С.Жүнісов). *Сенің шаруаң болмаса, біздің шаруамыз бар қызыл комиссарларда* (Х.Есенжанов).

Мысалдағы бірінші сөйлемнің бағыныңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күйге (бірінші табылуына) басыңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күй (бірінші жоқтығы) қарсылықты мәнде қолданылса, екінші сөйлемнің бағыныңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күйге (ілгері аттағы келуіне) басыңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күй (алдыңғы жағының кептеліп қалуы) қарсы мәнде қолданылған. Сол сияқты, үшінші сөйлемнің бағыныңқы компонентіндегі іс-әрекетке (оның айғайлағысы келуіне) басыңқы компоненттегі іс-әрекет (үнінің шықпауы) қарсылықты мәнде жұмсалған. Дәл осындай төртінші сөйлемнің бағыныңқы компонентіндегі іс-әрекетке (жігіттің қорқытпақшы болуына) басыңқы компонентіндегі іс-әрекет (қойшының түк сезбеуі) қарсылықты мәнде жұмсалса, бесінші сөйлемнің де бағыныңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күйге (оның шаруасы болмауына) басыңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күй (шаруасының болуы) қарсылықты мәнде жұмсалған. Осы бес сөйлемнің барлығына да ортақ грамматикалық мағына — қарсылықтық. Бағыныңқы компонент баяндауышының жасалу жолдары да бірдей (табылса, айтайын десең, айғайлайын десе, қасына таянса, болмаса), етістікке шартты рай тұлғасы жалғану арқылы жасалған. Бұл сөйлемдердің барлығында да екі толық субъект-предикаттық қатынас, екі ой-информация, екі интонация (тиянақты, тиянақсыз) бар. Ендеше, бұл сөйлемдер де — өзіндік грамматикалық белгілері бойынан табылған қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер.

Енді шартты райлы етістікке да (de, ta, te) дәнекерлігі қосылу арқылы жасалған қарсылықты бағыныңқылы сабақтастарды талдап көрейік. Мысалы: *Мал өрістен қайтатын кез болса да, мөңіреген сиыр, кісінеген жылқы даусы естілмейді* (С.Жүнісов). *Жалмұқан шірік болса да, мен алдыма шығара алмадым* (С.Жүнісов). *Ол қазір көкжиектен көтеріліп түн ортасы жақындағанын көрсетсе де, Текештің қонақтары жататын емес* (Ә.Әбішев). *Везімде болып жатқан сорақылықтарды сізден басқалар жасырса да, мен жасыра алмаймын, тақсыр* (Ә.Әбішев). *Есеңгіреп қалса да, атқа үйренген тақымдары құлатпады* (Ғ.Мүсірепов).

Мысалдағы бірінші сөйлемнің бағыныңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күйге (малдың өрістен қайтатын кездің болуына) басыңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күй (мөңіреген сиыр мен кісінеген жылқы даусының естілмеуі) қарсылықты мәнде жұмсалса, екінші сөйлемнің бағыныңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күйге (Жалмұқанның шірік болуына) басыңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күй (оның алдына шығара алмауы) қарсылықты мәнде жұмсалған. Сол сияқты, үшінші сөйлемнің бағыныңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күйге (оның түн ортасы жақындағанын көрсетуіне) басыңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күй (Текеш қонақтарының жатпауы) қарсылықты мәнде тұр. Дәл осындай төртінші сөйлемнің бағыныңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күйге (сорақылықтарды басқаларының жасыруына) басыңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күй (оның жасыра алмайтындығы) қарсылықты мәнде тұрса, бесінші сөйлемнің бағыныңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күйге (оның есеңгіреп қалуына) басыңқы компонентіндегі іс-әрекет, жай-күй де (атқа үйренген тақымдарының құлатпауы) қарсылықты мәнде тұр. Осы келтірілген бес сөйлемнің барлығына да ортақ грамматикалық мағына — қарсылықтық. Бағыныңқы компонент баяндауышының да жасалу жолдары бірдей (болса да, шірік болса да, көрсетсе де, жасырса да, есеңгіреп қалса да), етістікке шартты рай тұлғасы жалғанып, оған да (de, ta, te) шылауының тіркесуі арқылы жасалған. Бұл сөйлемдердің барлығында да екі толық субъект-предикаттық қатынас, екі ой-ақпарат, екі интонация (тиянақты, тиянақсыз) бар. Ендеше бұл сөйлемдер де — өзіндік грамматикалық белгілері бойынан табылған қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер.

Сөйтіп, біз бірнеше сөйлемдерді талдай отырып, қарсылықты бағыныңқыларды жасауда -ca шартты рай тұлғасының маңыздылығына көз жеткіздік. Жоғарыда көрсеткеніміздей, -ca шартты рай тұлғасы түбір етістікке немесе болымсыз мәндегі етістікке тікелей жалғануымен де, да дәнекерлігімен тіркесуімен де қарсылықты бағыныңқылы сабақтастарды жасай береді. Мұның бірінші жолын мектеп бағдарламасына алған енгізген ғалым М.Балақаев екендігі Қ.Есеновтің еңбегінен белгілі

[2; 146]. Ал екінші жолына ғалым: «Шартты райлы етістікке да дәнекерлігі қосылу арқылы жасалған бұл жол — ең көне, әріден келе жатқан жол» [3], — деп түсінік береді. Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас туралы ғалым Т.Қордабаев: «Қарсылықты бағыныңқыда қарсы мағынада айтылып, қарсылықты мағынаны білдіретін бағыныңқы компонент емес, басыңқы компонент. Бағыныңқы компонентте белгілі бір істі істеу немесе істемеу үшін жасалған әрекет баяндалса, басыңқыда оның керісінше болғандығы баяндалады» [4; 118], — дейді.

Көсемше арқылы жасалған қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер жиі түрде болмаса да, тілімізден орын алады. Бұл ретте бағыныңқы сөйлем баяндауышы әрдайым күрделі болып келеді де, көсемше формасы оларға бірдей жалғанады. Қарсылықты бағыныңқы сөйлем жасауға көбінесе көсемшенің *-а*, *-е*, *-й* тұлғалары бейім келеді. Сонымен қатар, жоғарыда талданған жолдардай, мұнда да екі жақ компонент баяндауыш сөздерінің болымды, болымсыз түрде келіп отырулары да сөйлемнің қарсылық мәнін айқындай түседі.

Әкесінің рұқсаты бола тұра, Гүлнәр Байжанды осы Марфуганың сөзіне қарап үйіне түсірмеді. Кейбір сұраулары бола тұра, Сырбайдың Масақбай туралы айтқан сөздерін Естай бөлген жоқ (С.Мұқанов, ТШ, V-т.). *Күн көрісі біреуге байланысты бола тұра, ол жақсы ат мінуоді, жақсы киім киюді ұнатады. Дәулеті мол бола тұра, мұниама жасақсыз, мұниама салақ үйді көрген емен* (С.Мұқанов, ММ). *Секретарь Анатолий Кондраткевичтің қызына Байжанның жуырда үйленетінін біле тұра, бұл жөнінде ресми кеңес үстінде ыңғайсызданды. Гулнәр Марфуганы сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра, шын сүйген Байжанмен бос уақыттарын бірге өткізбей тұра алмады. Осынша әзірлігі бола тұра, ол тойын жасамай кетті* (С.Мұқанов). Көсемше арқылы жасалған қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер түркі тілдерінде де кездеседі.

Қырғыз тілінен: *Өзү жаш, тажрыйбасыз боло туруп, Данко бизди қайсы жаққа алып келип таштады* (М.Горький).

Өзбек тілінен: *План тулиб, биз ишни тухтатиб куймадик.*

Көсемше тұлғалы мұндай сөйлемдердің қарсылықтығы оларды бұрыннан айқындалған жолдарымен алмастырып айтқанда, айқын байқалады.

Бағыныңқы жақ

Түпкі ниеті

Байжанды

ұната тұра

ұната тұрса да

ұната тұрғанмен

ұнатқанына

карамастан

Басыңқы жақ

оған қазір берер

уәдесі жоқ

Көсемшенің *-а*, *-е* тұлғасында келген қарсылықты бағыныңқыны осы тұлғалас мезгіл, амал бағыныңқы сөйлемдерден ажырата алуымыз қажет. Төмендегі кестедегі сөйлемдерді салыстырыңыз.

К е с т е

-а, -е тұлғалы көсемшелі бағыныңқы сөйлемдер

Қарсылықты бағыныңқы	Мезгіл бағыныңқы	Амал бағыныңқы
Түпкі ниеті Байжанды <i>ұната тұра</i> , оған қазір берер уәдесі жоқ (С.Мұқанов, ТШ, V-т.)	Шай <i>жиыла бере</i> , жастыққа құлай түсті (М.Әуезов, ТШ, I-т.)	Қалжыңы, күлкісі <i>араласа</i> , шай өте көңілді ішілді (С.Мұқанов, ТШ, V-т.)

Есімшелі қарсылықты бағыныңқы сөйлем баяндауышы етістіктің *-ған* тұлғалы есімше түрімен беріледі де, ол көмектес септік формасында (*-ған + -мен*) тұрады. Бұл жол да, *-са да* түріндегідей, тілімізде өте жиі қолданылады. *-ған + мен* формасын қарсылықты бағыныңқының өзіндік төл жолы деп атауға болады. Өйткені бұл жол, жоғарыда талданған басқа амалдардай (*-са, ма + й, -ған + да, -ғанша*), кейде мағыналық жақтан басқа бағыныңқыларды жасай алмайды. *-ған + мен* түріндегі есімше тек қарсылықты бағыныңқы сөйлемдерді жасауға ғана қатынасады. Сондықтан да мұны қарсылықты бағыныңқының меншікті көрсеткіші деп те қарауға болады [2; 55].

Өтебайға сыртым жылтырағанмен, іште жатқан мұз (Б.Майлин). *Арыстан айға шауып мерт болғанмен, артында жортқан баласы арыстандық етпей қоймас. Ақ сұңқар ауға шырмалғанмен, ұясынан ұшқан балапаны сұңқарлық етпей қоймас! — деген қазақ неткен дана* (М.Әуезов). *Қыстың басы тақау болғанмен, әлі қар түсе қойған жоқ* (М.Әуезов). *Немістер о жар қимылдап ілгері басып келе жатқанымен, артына қарайлауы да аз емес еді* (Ғ.Мұстафин).

Мұндай тұлғада келген қарсылықты бағыныңқыны осындай құрылыстағы ескертпе (оқшау) сөйлемнен ажырата алуымыз керек. Атқаны мүлт кетпейтін, Дәулеттің оғы құсқа тие қалса, *сырты қуанған болғанмен*, асыранды құсын атқандай іші ұнатпай күндей қалады. Енді Ташкенттен қозғалса, әрине, майданға беттеуін, *оган жүрегі шымырлай қалғанмен*, Айбарша ақылға жеңгізді де, бір көруін дүниеге балады (С.Мұқанов).

Мұндағы курсивпен терілген тізбектер сырт қарағанда бағыныңқы сөйлем тәрізді болғанмен, олар — ескертпе сөйлемдер. Өйткені мұнда автор белгілі бір құбылыстарды баяндау үстінде оқиға мазмұнынан тысқары өз тарапынан ескерту жасай кетіп тұр.

Мектептерге арналған қазақ тілі оқулықтарында бертінге дейін қарсылықты бағыныңқының жоғарыда сөз болғандарының ішінен тек *-са да, -ған + мен* жолдары көрсетіліп келді. Тек қазақ тілі грамматикасының (II-бөлім, синтаксис) өңделіп қайта жазылуына байланысты, 1951 жылдың алтыншы басылуынан бастап басқа жолдары да мектеп оқушыларына оқытыла бастады.

Есімшелі қарсылықты бағыныңқыға байланысты мына бір жайды да аңғарта кеткіміз келеді. Жатыс септік формасындағы есімше *да* дәнекерлігімен қабаттаса айтылғанда да, сөйлем бойында қарсылық мән байқалады. Мұндай мәннің орын алуына, сонымен қатар бағыныңқы, басыңқы компонент баяндауыштарының болымды, болымсыз түрде алмасып келіп отыруы да себеп болады. Бағыныңқы сөйлем баяндауышы аталған формада болымды түрмен берілсе, басыңқыныкі — болымсыз формада, немесе екі жақ баяндауыштары керісінше қолданыста келеді. Қарсылықты бағыныңқының бұл жолы әдеби тілімізден онша көп орын ала қоймайды, ол — ауызекі тілге тән заңдылық. Сондықтан да болу керек, бұл жол қазақ тіл білімінде еленбейді.

Ал түркі тілдерінің қайсыбірлерінде бұл жол қарсылықты бағыныңқының арнаулы бір көрсеткіші болып саналады.

Қырғыз тілінен: Асылбек кат *жазғанда да*, Болатбек катка жооп кайтармакчы емес.

Өзбек тілінен: Бухгалтеримиз столи устида әнди асаларилар хам учмас, *учғанда да*, бухгалтер уларга қаралас әди.

Мұндай құрылыстағы қарсы мәнді сөйлемдер қазақ тілінде де (ауызекі тілде) кездесіп қалады: Сен арнайы *келгенде де*, ол бармайтын еді. Сен мұны *айтпағанда да*, оның өзі түсінуші еді.

Бағыныңқының қарамағындағы *да* дәнекері сөйлемге күшейтпелік мән беріп, қарсылықты мазмұндағы ойды бекіте түседі.

Құрмалас сөйлем синтаксисіне арналған зерттеулерде қарсы бағыныңқылы құрмалас сөйлем сабақтастың бір түрі ретінде кейде қаралса, кейде атаусыз қалып отырған. Мұның ең алғаш ауызға ілігуі 20 жылдардан А.Байтұрсынұлы еңбегінен басталады. Онда мұны «ереуіл бағыныңқы» деп атаған да, шартты рай формалы етістіктің *да-де* шылауына тіркесіп айтылуы арқылы жасалатын бір ғана түрі (*Бәрі жабыла тартса да, жүк орнынан қозғалмады*) келтірілген. Қ.Жұбанов жасаған 1936 жылғы оқу бағдарламасында да, 1938 жылы жарияланған Н.Сауранбаев мақаласында да қарсы бағыныңқылы сабақтас деген сөйлем жоқ. 20 жылдан кейін мұның ауызға ілігуі 1939 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» атты оқулықта. Оқулық сабақтастың бұл түрін «қарсылықты сабақтас» деп атаған да, оның жасалуының екі жолын көрсеткен: бірінші *да-де* шылаулы шартты рай арқылы, екінші көмектес жалғаулы өткен шақтық есімше арқылы Н.Сауранбаевтың педучилищеге арналып 1944 жылы шыққан оқулығында қарсылықты бағыныңқылы деп атап, оның жасалуының үшінші түрін, өткен шақтық есімшенің *ша-ше* жұрнақты түрі арқылы да құрмаласатынын көрсетсе, 1948 жылы жарияланған «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі» атты еңбегінде оны «қайшы сабақтас құрмалас» деп атаған да, алдыңғы еңбегінде қарсы бағыныңқылы сабақтас сөйлем жасаудың бір тәсілі ретінде алынған *ша-ше* жұрнақты есімшенің дәнекерлігі арқылы жасалатын түрін қолданудан шығарып, оның орнына үшінші тәсіл етіп, «бол, ал, бер» етістіктерінің шартты райдың болымсыз түрлерінде айтылуы арқылы жасалатын сабақтастарды жатқызған [5]. Оған: *Әкеңнің өзі айтып бермесе, Абай аналардың қуанышпен қарсы алған көңілдерін мұңайтқысы келмейді* деген мысал береді.

Келтірілген шолудан да байқалатындай, сабақтастың бұл түрі де әр автор ғана емес, бір автордың әр кездегі еңбегінде әр түрлі баяндалып келген. Сол ала-құлалықтардың жойылып, мәселенің бір ізді шешілуі 1961 жылы баспадан шыққан «Қазіргі қазақ тілі» атты оқулықтан басталады. Терминдік және жасалу жақтарын сөз еткенде бірізділік болмағанына қарамастан, сөйлемге анықтама беруде оны зерттеушілердің барлығы да «қарсы бағыныңқылы сабақтас деп компоненттері мағыналық жақтан бір-біріне қайшы мәнде айтылатын сабақтас құрмалас сөйлемді айтады» деген анықтаманы қолдайды. Бұл анықтама дұрыс.

Компоненттерінің мағыналық қатынастары жағынан алғанда, қарсы бағыныңқылы сабақтас сөйлем қарсылықты салалас сөйлемге ұқсас: екеуінің компоненттері де мағыналары бір-біріне қайшы келетін оқиғаларды баяндайды, өзгешеліктері тек құрмаласу тәсілдерінде ғана: бірінің салаласа, екіншісінің сабақтаса байланысатынында. Мысалы: *Ол келді, бірақ мен жолыға алмадым. Ол келгенмен (келсе де), мен жолыға алмадым.*

Компоненттер мағыналарындағы қарама-қарсылықтың түрлері де, олардың көріну тәсілдері де алуан-алуан. Мысалы: *Буржуйлар советтің үнін өшіреміз деп жанталасса да, жұмысшы мен шаруаның еркін тұншықтыра алмайтынына бұл жиналыс айғақ (Х.Есенжанов). Оның «хайуаны да, найсыбы да» мен түсінбейтін сөздер болғанмен, зілді екенін молданың кескінінен байқап отырмын (С.Мұқанов). Жақсы аттың жалы сақталғаныша, жақсы жігіттің ары сақталсын.*

Келтірілген мысалдың біріншісінде бағыныңқы компонентте істелмекші болған әрекет сөз болса, басыңқы компонентте ол әрекеттің жүзеге аспайтындығы баяндалған. Ал мысалдың екінші сөйлемінде ондай екі түрлі субъектінің бір-біріне тікелей қарама-қарсы қойылған әрекеттері жоқ. Мысалдың соңғы сөйлеміндегі компоненттердің мағына қайшылығы алдыңғылардың бірде-біріне ұқсамайды. Мұндағы қайшылық екі түрлі затты (жан мен арды), әрекеті салыстыру, салыстырғанда оларды теңдестіру мәнінде емес, біріне-бірі қарсы қоя салыстыру негізінен келіп туған қайшылық.

Қарсылықты бағыныңқы да қарсы мағынада айтылатын, қарсылық мағынаны білдіретін бағыныңқы компонент емес, басыңқы компонент. Бағыныңқы компонентте белгілі бір істі істеу немесе істемеу үшін жасалған әрекет баяндалса, басыңқыда оның керісінше болғандығы баяндалады. Мысалы: *Келер күндер көз алдына осынша-ақ айқын елес берсе де, Ушаков ашық алысуға кете алмайтынын сезді. Екі көзі алдында жатқан балада болғанмен, төр жақта айтылып жатқан сөздерге Көпейдің сергек зейін салып отырғаны байқалады (Ғ.Мүсірепов). Күндізгі ыстық, жүріс, кешкі отырыс денені салықтырса да, қиял әлемі талар емес (Х.Есенжанов). Қодардың жазығы жоқ болса да, құн деген үн болмады (М.Әуезов).*

Бағыныңқы компоненттегі белгілі бір іс-әрекеттің, жағдайлардың логикалық нәтижесі болуға тиісті табиғи қорытындысы ретінде күтілген жайлар басыңқы компонентте олай болмай шығады. Мысалы: *Дәркембай екі мықты мырзаның қыспағында отырса да, Құнанбайдың сыртынан соңғы өзін қатты айғайлап айтып қалды. Абайдың құбылысы орасан болғанмен, енді Ербол бұны түсіне бастады (М.Әуезов). Әйелдің аузынан тарыққан сөздер шыққанмен, үнінде жасығандық болмаса бас ұрып құлдық ету сарыны естілген жоқ (Х.Есенжанов). Болыстың биылғы салып отырған шығыны жылдағыдан көп болса да, Оспан аулына жиналған ел ағалары көп керіспей тез келіскен (М.Әуезов).*

Екі компонент арасындағы қарама-қарсылық мағына бағыныңқы компоненттің белгілі баяндауыш формада айтылуы арқылы жасалады. Ондай баяндауыш формасына мыналарды жатқызуға болады [4; 25–36].

1. Бағыныңқы компонент *-да -де* пылауына тіркескен шартты рай формалы етістікке аяқталады. Мысалы: *Анау жанжал уақытында, сол жылдары Күнту басқа жаққа шығып кетсе де, Оразбай оны бір аяғынан іліп қалды. Дәрмен мен Мағаш, Кәкітайлар өздері сүйсінген ойларын аша алмаса да, Абай айтқан жайларға соншалық ынтыға қызығып тыңдайды (М.Әуезов). Жалты ел малдан безіп, бас қайрысына түскен тәрзді болса да, бай ағайындар кедей туысқаннан малын артық көреді (С.Сейфуллин). Салт аттылары мен ат шана өтіп кетсе де, Әбдірахман терезеге сүйеніп ұзақ тұрды. Хакім қаншама тырысып түрлі болжалға салса да, ойы ешқандай дәлелді пікір тауып бере алмады (Х.Есенжанов). Қатыны шайын дәмдеп құйып берсе де, Егеубай бұрынғыдай жадырап іше алмай, бірер кеседен кейін төңкерді (Б.Майлин).*

2. Бағыныңқы компонент көмектес жалғаулы есімшеге аяқталады. Мысалы: *Қыс қыстаулары басқа болғанмен, жаз көбіне бірігіп отырады (Б.Майлин). Барлығы сол Байтасқа жүрісін бастатқанмен, ән-сәнін Әмір мен Үмітейге бағынтады. Әбіш скрипка тартып тұрғанмен, көңілі де, көзі де, көбініше, Мағрипа жаққа жиі аугандай болатын (М.Әуезов). Бет пердесі бұзылмағанмен, аяқ басуы ауырлап кеткен әкесінің хал-жайы оған енді түсінікті болды. Ол ақылдарға Масақбай қарсы болғанмен, басқарманың өзге мүшелері көбін қабылдады (С.Мұқанов).*

3. Бағыныңқы компонент шартты рай формалы етістікке аяқталады да, әр компонент құрамында мағына жағынан бір-біріне қайшы келетін сөздер болады. Ондай сөздер антоним сөздер болуы да, етістіктің бірі болымды, екіншісі болымсыз түрі болуы да мүмкін. Мысалы: *Зұлымдық жалғыз ғана қалада екен десем, ел іші де шылқыған әділсіздік екен. Өтірікші-бала екен десем, мұның шешесінің де көз жұмбайы екен зой (Х.Есенжанов). Сақал-мұрты бар демесең, түптеп келгенде, осы Омардың өзі де жетім (Ғ.Мүсірепов). Бір адамның бір күнгі міндеті алты кубометр жер қазу болса, кейбір ал-*

дыңғы қатардағы жас әйелдер мен жасамыс кейбір еркектер күніне он бес–жиырма кубометр шығарады екен (С.Мұқанов). Әзір бір шұбардың өзі қатарға ілініп келе жатқаны болмаса, мынау отырған үш туыстың алдында оның әлсіз екені рас (М.Әуезов). Төлеубекті мұғалімдердің көбі жек көрсе, Жанат оны жақсы көреді (Ғ.Мұстафин).

4. Бағыныңқы компонент көсемше формалы етістікке аяқталады да, басыңқы компонентте бағыныңқы компоненттегі негізгі пікірге қайшы мәнде айтылған сөз болады. Мысалы: *Секретарь Анатолий Кондраткевичтің қызына Байжанның жуырда үйленетінін біле тұра, бұл жөнінде ресми кеңес үстінде ыңғайсызданды. Гулнәр Марфуганы сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра, шын сүйген Байжанмен бос уақыттарын бірге өткізбей тұра алмады. Осыныша әзірлігі бола тұра, ол тойын жасамай кетті* (С.Мұқанов).

5. Бағыныңқы компонент *-ша, -ше* қосымшалы есімшеге аяқталады да, сөйлем бағыныңқы компоненттегі іс-әрекеттің, жай-күйдің болғанынан басыңқы сөйлемдегі іс-әрекеттің артықтығын көрсетеді. Бірақ ондай артықшылық екі түрлі іс-әрекетті теңдестіру түрінде емес, біріншідегі іс-әрекетке қарсы бола отырып, екіншідегі іс-әрекетті қолдау түрінде болады. Мысалы:

*Қарағайға қарсы, бұтақ біткенше,
Еменге иір бұтақ бітсейші,
Қыранға тұғыр қыларға,
Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтық кегін қусайшы.*

(М.Өтемісұлы)

Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен бірге адас. Сыртың сайлы болғанша, ішің майлы болсын. Мыңның түсін білгенше, бірдің атын біл (Мақал). *Білемін, ол бүгін Құнанбай баласының жолы болғанша, Қауменнің қанқұйлысының жолы болсын деп отыр* (М.Әуезов).

Қарсы бағыныңқылы сабақтас сөйлем жасауда жоғарыда талданған тәсілдердің атқаратын қызметтері бірдей емес. Олардың ішінде қарсы бағыныңқылы сабақтас сөйлем жасауда жиі қолданылатыны да және сөйлемнің мұндай түрін құрмаластыру ең негізгі функциясы болып есептелетіні де көмектес жалғаулы есімше мен *-да, -де* шылаулы шартты рай формалы сөздер. Бұлардың солай екендігі қазақ лингвистикасында құрмалас сөйлем синтаксисінің алғаш зерттеле бастаған күнінен-ақ танылған. Ал кейінгі екі тәсілдің, яғни шартты рай формалы етістік пен *-ша, -ше* жұрнақты есімшенің қарсы бағыныңқылы сабақтас сөйлем жасаудағы рөлі алдыңғылардан біраз өзгеше. Мағыналары бір-біріне қарама-қарсы келетін жай сөйлемдерді құрмаластыру, бұл екеуінің бірде-бір функциясы деуге болмайды. Бұлар басқа мағыналық қатынастардағы компоненттерді бір-бірімен құрмаластыру үшін де қолданылады. Мысалы: *Тәкежанның ұрлатқаны шын болса, ол малдың жоқтаушысы өзі болатынын ескертіп отыр* (М.Әуезов). *Бүкіл жұмысшы көтерілсе, оған қаланың ұсақ қолөнершілері мен оқушылары дем беріп бас көтерер еді* (Х.Есенжанов). *Біз өткел басына келсек, ұзақ-шұбақ табын-табын малдар өтіп жатыр екен* (Ғ.Мүсірепов). *Мен келсем, менен әлдеқашан бұрын жұрт жиналып қалған екен* (Б.Майлин). *Қарсы келген топ қашан үйге кіріп болғанша, қызығына, ойын күлкісіне қарап аңырайсың да тұрасың* (Б.Майлин). *Қоқыш судиямен келіскенше, бұлар бой таса қып сонда жата тұрмақ* (С.Мұқанов).

Келтірілген мысалдың алдыңғы төрт сөйлемінде бағыныңқы компоненті шартты райлы етістікке аяқталған. Бірақ компоненттерінің мағыналық қатынастары жағынан алдыңғы екеуі шарттық қатынасты білдірсе, кейінгі екеуі мезгілдік қатынасты меңзейді. Ал енді, *-ша, -ше* жұрнақты есімше арқылы құрмаласқан кейінгі екі сөйлем компоненттері өзара мезгілдік қатынаста тұр.

Қарсы бағыныңқылы сабақтастың өзіндік бір ерекшелігі сол, оның бағыныңқы компоненті мағыналық жағынан басыңқыға меңгерілмейді, оның белгілі бір мүшесіне жетектеліп, белгілі бір сұрауға жауап болып, тұрлаусыз мүшелер атқаратындар тәріздес қызмет атқармайды. Мұндағы бағыныштылық компонент баяндаушының тек формалық жағынан тиянақсыздығында ғана, ал компоненттердің мағыналық қатынастары жағынан алғанда қалыпты қарсылықты салалас сөйлеммен бірдей.

Әдебиеттер тізімі

1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 270-б.

2 Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер. — Алматы: Ғылым, 1969. — 193 б.

- 3 Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. — Алматы: Ғылым, 1974. — 148-б.
 4 Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі: Оқу құралы. — 2-бас. — Алматы: Санат, 1995. — 176 б.
 5 Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. — Алматы: Ғылым, 1989. — 56–75-б.

С.А.Кенжеғалиев, К.Нуржанова

Особенности образования сложных придаточных уступительных предложений

В статье рассматриваются особенности приемов образования придаточных уступительных предложений, идентичность и различия в их образовании по сравнению с другими видами сложноподчиненных предложений. Предлагается описание истории исследования этого типа предложений, а также развитие уступительного сложноподчиненного придаточного предложения в целом. Так, обращение автора к истории изучения уступительных придаточных предложений, связанной с особенностями их употребления, показывает, что даже на сегодняшний день встречаются окончательно не выявленные стороны этого явления синтаксиса.

The article deals with the peculiar characteristics of the complex formation of the concessive subordinate sentence, there are considered identity and distinctions in their formation in comparison with other kinds of compound sentences. Also there is offered the description of history of research of this type of compound sentences, and the development of a concessive compound subordinate sentence as well. So, the reference to history of studying of the concessive subordinate sentences, connected with features of their use, shows what even for today there are finally not revealed parties of this phenomenon of syntax.

ӘОЖ 81

Г.Қ.Сағатова

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Психолингвистикадағы уәждеме мәселесі

Мақалада психолингвистикадағы лексиконның зерттелу мәселесі қарастырылды. Халықтың тарихи-мәдени құбылысының тілмен байланысы жеке тұлғаның психологиялық көзқарасымен түсіндірілді. А.Құнанбайұлы, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы көзқарастары негізінде қазақ тіл біліміндегі психологиялық парадигманың пайда болуы мысалдар арқылы дәлелденді. Сонымен қатар сөз мотивациясының адам психикасы мен ойлау қабілетінің байланысы жайында сөз етілді.

Кілтті сөздер: антропологистика, когнитивтік лингвистика, психолингвистика, тілаларлық теориялар, құрылымдық принциптер, философиялық, логикалық, номинация, мотивация, этимологиялық құрылым, ми қабаты, ономонология, интерпретация, лексикон, инсан, эмоция.

Адамзат баласының болашақ үшін қоғамдық, мәдени-әлеуметтік, экономикалық, тағы басқа күресі, сан ғасырлық тарихы, рухани жаңғырулары ұрпақтан ұрпаққа сол ұлттың тілінде сақталуы арқылы жетеді. Ана тілінің өміршендік қызметінің қуаты мен күдіреті, негізінде, жаңа ұрпақтың ұлтымыздың көне тарихы мен мәдениетін дұрыс танып-білуінен бастау алады. Осы бастаулар кешенді тіл ғылымының көкжиегінде тағылымдық мәні зор ұлт тілінің өн бойынан ұлттық мәдениеттің көзі ретінде табылады. Осымен байланысты тіл табиғатының қыр-сыры өзге ғылым салаларымен (психология, антропология, этнография, мәдениеттану т.б.) тығыз қарым-қатынастың негізінде танылып, зерделеніп отыр. Өйткені ұлттық тілдің болмысын шынайы тану үшін тілдің өзіндік ішкі заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың ғасырлар бойғы тарихымен, ділімен, дінімен, тұрмыс-салтымен, мәдениетімен тікелей байланысты екені сөзсіз. Сондықтан ұлттық тілді сол этностың ділімен, мәдениетімен, танымымен, тарихымен біріктіре қарау мәселесі тіл ғылымында өзіндік өріс алып келе жатқан антропологистика, психолингвистика, когнитивті лингвистика, әлеуметтік лингвистика сияқты жаңа бағыттардың тууына себепші болды.